

Nagy Levente
Újuló nyelvünk, cserélődő szókészletünk

(Bevezetés)

A nyelv szókészletének folyamatos változását minden kor embere megtapasztalja: új, addig ismeretlen szavakat hall egyre gyakrabban, és régi, megszokottakat egyre ritkábban. Mivel a nyelv elemei közül a szavakkal vagyunk a legtudatosabb kapcsolatban, a szókészlet változásának megtapasztalása nem lehet mentes az érzelmi reakcióktól. Többnyire ennek az érzelmi, szubjektív élménynek hatására jutnak sokan arra az álláspontra, hogy „romlik a nyelv”.

Szakmai közhely azonban, hogy a nyelv nem romlik, csupán változik. Az egész társadalmat átható változások (letelepedés, kereszténység felvétele, idegen népek uralma, rendszerváltás, technikatörténeti forradalmak stb.) mindig együtt járnak a nyelv megváltozásával is. Ezt a változást pedig leglátványosabban (és a nyelvhasználók által is a legkönnyebben észlelhetően) a szavakon figyelhetjük meg. Azért a szavakon, mert a nyelv szókészletének elemei laza rendszert alkotnak, így gyorsan gyarapodnak, fogynak, cserélődnek. A különböző generációk erre a cserélődésre láthatóan eltérő érzékenységgel reagálnak. Fiatalt ritkán hallunk nyelvromlásról beszélni, a fiatal beszédén elborzadó idősebbet annál többször. De másként észleljük a cserélődés irányát is: a szókészleti archívumba csendesen átcsúszó szavakról kevésbé veszünk tudomást, mint harsányan debütáló újabb társaikról.

Az új idegen szavak megjelenésével kapcsolatban valóban sokszor lehet olyan érzésünk, hogy egyes dinamikusan fejlődő szakterületek (pl. az informatika) hasonlóan dinamikusan bővülő szóállománya teljesen kikerült az ellenőrzés alól, és ez a tempó csak az idegen szavak teljes átvételére, legfeljebb kiejtés szerinti átírására ad időt. A szakemberek tűréshatára azonban általában magasabb a szakterületükön felbukkanó idegen szavakkal szemben, mint az átlagemberé, aki a köznyelvben tapasztalja ugyanezt. Egy számítógép-vásárlás például valóban sokkolóan hathat: „egy *Windows7-kompatibilis konfigurációra* lenne szükségem, *satás* alaplappal, *integrált videokártyával*, *2 mega DDR3 rammal* és *lightscribe-os dévédémeghajtóval* – a *processzorról* viszont még nem döntöttem el, hogy *dual core* vagy *core duo* legyen...” A szaknyelvi zsargonban, sőt szaknyelvi szlengben bővelkedő hétköznapi beszélgetésemények mind a nyelv romlásának víziójához juttatják a nyelvről gondolkodó embert.

A tisztábban látáshoz érdemes valamelyest távolabbról, történelmi léptékben megvizsgálni a nyelvi változást, azon belül is megnézni, hogy milyen mértékben került a figyelem középpontjába a szókészleti változás, milyen eredményei születtek a szókészlet megreformálásának, amelyből talán megsejthetjük, megéri-e beavatkozni cserélődésébe, alakulásába.

(A spontán nyelvújulás és nyelvújítás a szókészletben)

Minden szó egyéni életutat jár be, ám megfigyelhetőek bizonyos tendenciák. Ha valaki olyan szót használ, amelyet addig a pillanatig senki sem, akkor új szó született. Ha életrevaló a szó, akkor felfigyelnek rá más nyelvhasználók, ők is elkezdik használni, így az alkalmi használatból egy kisebb közösségre jellemző (csoportnyelvi) szóhasználat jön létre. Ha társadalmi igény van rá, és egyéb tényezők is segítik, akkor a szó átkerülhet a köznyelvbe, és általánosan használttá válhat. Az igazán nagy karriert befutott szavak nemzetközi népszerűsége is szert tesznek, és ezeknek a nyelvi korlát sem szabhat gátat (pl. *blog*). Az aktív használat persze bármelyik szintről visszaszorulhat, így ahogyan egy csoport beszélői

egyre kevésbé használnak egy korábban divatos szót, úgy kaphat egy-két évtized alatt archaikus minősítést egy korábban elterjedt, szótárazott kifejezés is.

Ha megvizsgáljuk a nyelv szókészletét, a leírt életút bármely szakaszában találunk szavakat. A megszületés pillanatában rekedt szót *hapax legomenon*nak nevezzük, hiszen nincs adat arra, hogy máshol is használták volna (ilyen például a *megröcskedt* szó, amely az index.hu 2008-as hapaxlegomenon-vadászatában került a felszínre, és természetesen soha többé nem lehet hapax legomenonnak nevezni, akkora nyilvánosságot kapott). Ha csak a beszélők egy csoportja használja az adott kifejezést, akkor aszerint, hogy a csoport szakterület, életkor, esetleg földrajzi terület alapján tekintendő önálló egységnek, szakkifejezésről (pl. *részűállékonyság*), ifjúsági nyelvi szóról (pl. *oltani* valakit) vagy nyelvjárási szóról (pl. *megebonyul*) beszélhetünk.

Mind a felfelé, mind a lefelé ívelő szópályákba beavatkozhat a tudatos nyelvújítás. A felszálló és leszálló ágban lévő szavakat egyaránt lehet ösztönözni és akadályozni. Ha egy új szó elterjesztésében tekintélyes írók, fordítók, újságírók, nyelvészek működnek közre (és a szó egyéb alapfeltételeknek is megfelel), akkor az erős hátszéllel rendelkezik, így könnyebben elfogadja a társadalom. Ha ugyanez a csoport az újonnan keletkezett szót tudatosan nem használja, esetleg kinyilvánítja elítélő véleményét róla, akkor nagy valószínűséggel sikeresen meggátolják annak elterjedését. Ugyanez a leszálló ágban lévő (passzivizálódó) szavakra is igaz: egy erős központi csoport meggyorsíthatja a még aktív szavak távozását a köznyelvből, és visszahozhat távozóban lévő szavakat (utóbbira rengeteg példát ad a klasszikus nyelvújítás).

A központosított nyelvfejlesztési szándék azonban kevés a szavak sikeres elterjesztéséhez. Ha az új kifejezések nem felelnek meg a magyar nyelv rendszerének (hangtani, alaktani, nyelvhasználati szabályszerűségeknek), illetve nincs rájuk társadalmi igény (azaz feleslegesek), akkor a nagy erőfeszítés ellenére sem fognak elterjedni. Többször estek áldozatul a különböző korok nyelvújító, magyarító törekvéseinek például a latin eredetű magyar hónapnevek. Sylvester János a 16. század derekán, de a nyelvújítás korában Barczafalvi Szabó Dávid is megpróbálkozott egy-egy saját listával.

Latin eredetű	Sylvester változatai	Barczafalvi változatai	Keresztény/népi változatok
január	fő hó ~ erős hó	zúzoros	Boldogasszony hava
február	fagy/aszú hó	enyheges	böjtelő hava
március	fűhegy hó	olvanos	böjtmás hava
április	kinyíló hó	nyilonos	Szent György hava
május	előgyümölcsű hó	zöldönös	Pünkösöd hava
június	kaszáló hó	termenes	Szent István hava
július	hőhó, aratóhó	halászonos	Szent Jakab hava
augusztus	szőlőérlelő hó	hévenes	Kisasszony hava
szeptember	szőlőszedő hó	gyümölcsönös	Szent Mihály hava
október	borvető hó	mustonos	Mindszent hava
november	borlátogató hó	gémberes	Szent András hava
december	vígan lakó hó	fagyláros	karácsony hava

Hónapnevek magyarítása (Forrás: Magyar nyelvhasználati szótár)

(A 16–17. század nyelvújításai és a klasszikus nyelvújítás, 1772–1872)

A hónapnevek magyarítási kudarca azonban nem szegte kedvét a nyelvújító kedvnek sem a középmagyar (1526-1772), sem az újmagyar (1772-1920) korban. A korszakváltást jelző 1772-es év előtt e szándékot főleg a magyar nyelvű tudományos gondolkodás kialakítása ösztönözte, és legkorábban a már említett Sylvester János munkájában jelentkezett. Nevéhez nem csak a kicsavart hónapnevek, de a jóval sikeresebb, ma is használt *köznév* és *tulajdonnév* szavaink is köthetők. Geleji Katona István szintén saját alkotású szavakat terjesztett el nagyhatású teológiai munkáin keresztül. Neki köszönhetjük pl. az *egyenlőtlen*, *egységes*, *emberiség*, *fuvallat*, *független*, *gyanúsít*, *képzelet*, vagy *versenyez* szavainkat. A középmagyar kor harmadik ismert nyelvújító alakja Apáczai Csere János volt, akinek terminológiai törekvéseit ma is örzi néhány műszó: *középpont*, *nevező*, *osztó*, *súrlódás*, *számláló*.

Az újmagyar kor hajnalának időszakából még több adat áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy a születésük idején nagy felháborodást kiváltó, ám ma széles körben használt szavakat alkotóik nevei mellett említsük meg. Dugonics András szavai például ma is használatosak a matematikában: *bizonyítani*, *csonka*, *egyenlet*, *gömb*, *gyök*, *háromszög*, *henger*, *jegyzet*, *sugár*, *húr*, *szelet*, *szög*, *véges*, *végtelen*. Barczafalvi Szabó Dávid, akinek szinte állandó jelzője lett az erőszakosság, szintén jó néhány szót alkotott, amelyek ma már minden ember alapszókincsét képezik: *társadalom*, *uradalom*, *olvasmány*. Kazinczy Ferenc nevéhez is fűződik néhány szó: *részvét*, *szobor*, *üdv*. További nevek még: Verseghy Ferenc: *szónok*, *vág*; Baróti Szabó Dávid: *négyzet*, *nemzetiség*, *névtelen*, *szemüveg*; Bugát Pál: *ízület*, *nyomda*, *szörp*, *vény*; Révai Miklós: *könyvtár*, *nyelvművelés*; illetve Szemere Pál: *nélkülöz*, *regény*, *ünnepély*.

Jól jellemzi Helmecczy Mihály munkásságát a „*Helmecczy, ki a szavak végét elmetstzi*” játékos jelmondat, hiszen sok levágott végű szó kötődik nevéhez (pl. *gépely* – *gép*). Vörösmarty Mihálytól is fennmaradt egy szó a magyarítási láz idejéről, amely nem más mint a *szivar*.

A tengernyi ma is használt nyelvújítás korabeli szó ellenére a nyelvújítás hőskorát a túlkapásokkal összefüggésben szokás megemlíteni. Félresikerült szóalkotásokban bővelkedik a már többször említett Barczafalvi munkássága is: *popont* (kettőspont), *tanaknok* (miniszter), *emlep* (emlékmű), *gondolyag* (fogalom), *mindeményelem* (egyetem), *mindeményelem mindenese* (rektor), *lábtyú* (cipő), *mondolat* (szónoklat, tanulmány), *okodalom* (akadémia).

E túlkapások főként abból eredtek, hogy a nyelvújítók nem vettek figyelembe sok, alapvető szempontot: szükség van-e az új szóra, gazdaságos-e, megfelel-e a magyar nyelv hangtani és morfológiai szabályainak stb. Hangtani szabályok küldték a süllyesztöbe például a *teez* vagy a *teegez* alakokat (*tegez*), amelyek figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy a magyar nyelv ritkán tűri meg a magánhangzók egymásutánját, azaz a hiátust. Morfológiai szabályok lehetetlenítették el például a *kiakolbólít* kifejezés elterjedését: a *-ból/-ből* toldalék ugyanis rag, vagyis záró morféma, tehát nem követheti további toldalék. Megjegyzendő azonban, hogy a *kiakolbólít* szónak jókora reklámot jelentett a vele való folytonos példálózás. Olyannyira nagyot, hogy a Word 2007 helyesírás-ellenőrzője már alá sem húzza, tehát szótára tartalmazza a szót; sőt számos egyéb szótárban címszóként szerepel (pl. internetes német-magyar szótár).

Mai tudásunkkal könnyen megjósolhattuk volna a Folnesics János Lajos próbálkozásának kudarcát is, aki a latin nyelvek mintájára akarta bevezetni a nyelvtani nemet a magyarban, méghozzá úgy, hogy az egyes szavakat hímneműnek véve „nőstényíteni” próbálta őket. Így született meg szókincsében pl. az *ő*, *bárki*, *szőke* szavak nőkre utaló alakjai, az *őné*, az *bárkiné*, illetve a *szőkené*. Az eddigiek alapján is könnyen beláthatjuk, hogy a nyelvben ilyen mértékű változtatáshoz sokkal több időre, számos együttesen fennálló tényezőre és az egész társadalmat átható igényre lett volna szükség (gondoljunk csak napjainkban a foglalkozásnevek női párjának megteremtését célzó törekvések működésképtelenségére, amely beavatkozás pedig Folnesicsénél sokkal kisebb mértékű).

Az említett példák a nyelvújítás nyelvi eszközei közül a szóképzésre hoztak bőséges példát. Érdekes azonban kiemelni néhány egyéb szóalkotási módot is: régi szavak felelevenítése (*aggastyán, év, hon, terem, hős*); régi magyar személynevek divatba hozása (*Árpád, Gyula, Zoltán, Géza*); nyelvjárási szavak átvétele (*barangol, burgonya, cserkészik, poggyász*); mesterséges képzők alkotása (*-da/-de: cukrászda, fonoda; -tyú/-tyű: fogantyú, csengettyű, dugattyú*); elvonás (*kapál – kapa, csendes – csend*); csonkítás (*árnyék – árny, vakondok – vakond*). A csonkítás abban különbözik az elvonástól, hogy (sokszor tudatosan) nem létező képzőt vontak el a szóból: *dacos – dac, dolyfös – dolyf, izmos – izom, sávós – sáv, távol – táv, gyárt – gyár, gépely – gép, iparkodik – ipar, gyökér – gyök*. Nem meglepő, hogy népszerű szóalkotási mód volt a szóösszetétel, hiszen ez ma is az egyik legproduktívabb útja az új szavak létrehozásának (*folyóirat, jelenkor, hőmérő*). Új nyelvtani megoldásokra is találunk példát, pl. csonka ige-tőhöz főnevet kapcsolva: *lőszer, laktanya, látcső, lakkér, rakpart stb.* Végül keletkeztek szavak szóösszerántással, vagyis úgy, hogy egy szó eleje egy másik szó végére kerül, így az eredetileg egymástól eltérő jelentésű szavakból új jelentésű szó keletkezik: *csó+orr=csőr, könnyű+elméjű=könnyelmű, rovátkolt+barom=robar* (ma: *rovar*), *híg+anyag=higany, levegő+ég=lég*.

(Sportnyelvújítás 1931-ben és napjainkban)

Az 1930-as években, főleg Kosztolányi Dezső hatására elinduló írói nyelvművelés, valamint a sportnyelvújítás ugyancsak felkeltette a figyelmet a nyelvi kérdések iránt. Főként a Sport Hírlap szorgalmazására 1931-ben hirdették meg azt a pályázatot, amelyben a sportnyelvben elterjedt, sokszor nem egyértelmű jelentésű idegen szavakra vártak új, magyar szavakat, kifejezéseket. A pályázat rengeteg újságíró és lelkes sportbarátot hozott lázba, akik csaknem százötven, máig használt magyarítást alkottak meg. Csak néhány példa ezek közül: *hátvéd* (back), *fonák* (backhand), *rangadó* (derby), *mez* (dress, dressz), *cselez* (dribliz), *szurkoló* (drukker), *hajrá* (finish), *kezezés* (hands), *sarokrúgás/szöglet Rúgás* (corner), *rajt* (start), *mérkőzés* (match, meccs), *les* (off side), *szorító* (ring), *ujjas* (sweater/szvetter), *edző* (tréner), *portya* (tour, túra). A magyarítások hatása azonban túlmutat a szókészleten, a magyar frazémakincs is gazdagodott általuk: pl. *megnyerte a játszmát, előnyt ad*, vagy *húzza az időt*. Napjaink sportnyelvét nem kisebb idegen nyelvi hatás éri, mint nyolcvan évvel ezelőtt. Évente több sport is megjelenik, amelyekről a magyar átlagember gyakran nem is értesül, jóllehet több százan játsszák már itthon is. A rögbi, amerikai futball, baseball és hasonló, idehaza hagyományokkal nem rendelkező sportok, a különböző extrém sportok és a fitnesz/wellness körébe tartozó hobbitevékenységek meghonosodása teljes kifejezőkészletüknek importálását is jelenti. Az idő múlásával azonban e sportágak szókészletében is megjelennek spontán és féltudatos magyarítások (pl. a rögbiben: *drop kick* → *drop rúgás* → *pattintott rúgás*, vagy az amerikai futballban: *safety* → *önmentés* → *biztonsági gól*). Sok idegen szóra azonban még nincs magyar megfelelő, néhol pedig keverék nyelvet használnak a játékosok és a szurkolók (pl. a korfbaliban: *beáll asszisztba, szedőt csinál* stb.). Nem csak az egyelőre rétegsportnak számító sportokban lehet a nyelvújítást megfigyelni azonban, hanem az olyan elterjedt játékokban is, mint a tenisz. A tévénézők füle hallatára honosodott meg ugyanis a magyar nyelvben a *sólyomszem* kifejezés, amely az angol *Hawk-Eye* technológiára utal. A versenyzők e technológia segítségével (korlátozott alkalommal) megvonhatják a bizalmat a játékvezetőtől, és egy kamerarendszer segítségével dönthetik el, hogy a labda kint volt vagy bent. Erre az aktusra 2–3 éve még *sasszemet, sólyomszemet, challenge*-t egyaránt mondtak, de ma már a *sólyomszem* az általánosan elfogadott kifejezés (jóllehet elő-előfordul még közvetítéseken a *kikéri a cselendzset* szófordulat is).

(A technikai forradalmak hatása szókészletünkön az 1960-as évektől napjainkig)

A technika és technológia bő fél évszázada tartó dinamikus fejlődése nem maradhat lenyomat nélkül a nyelvben sem. A tömegkommunikációs, műszaki és informatikai eszközök egyre kisebb mértékben maradnak meg szűk szakmai berkeken belül, egyre több ember életében válnak nélkülözhetetlenné. Éppen ezért e szakterületek kifejezéseinek magyarítására különösen nagy szükség van. A magyarítási, honosítási folyamatot főleg az informatikai fejlesztő cégek irányítják, de jelentős szerepet vállalhatnak a szakfolyóiratok, szakkönyvek kiadói is a nyelvészek (terminológusok) közreműködésével.

Az 1960–70-es évekből még sikerrel könyvelhettük el az *űrhajó* (szputnyik), *űrhajós* (asztronauta, kozmonauta), *holdjáró* (lunar mobile), *lemezlovas* (disc jockey), *testépítés* (body building) vagy a *képűjság* (teletext) magyarításokat, de már ebben a korszakban és a későbbi évtizedekben is sok hiába fogant szó keletkezett. Nem terjedtek el például a **telefere* (talk show), **szélsikló* (surf), **hangos-képes* (audiovizuális), **vifli/*bundás* (hot dog), **sétálómagnó* (walkman), **tánc torna* (aerobic), **zenebarlang* (music center), **fényfürdő/*műnapozó* (szolárium), **mithogyan* (know how) szavak, noha nem egy igen ötletes közöttük.

Napjainkban számos félig meghonosodott és még több nem magyarított kifejezés áramlik főleg az informatikai szaknyelvből a köznyelvbe. Ezek egy része idegen alakjában maradt: *shareware*, *freeware*, *domain*, *pendrive*, de gondolhatunk a bevezetőben sorolt számítógép-alkatrészek megnevezéseire is. Sok informatikai kifejezés esetében találunk azért mintaértékű, jó magyarítási megoldásokat is, amelyek általánosan használatossá váltak (pl.: *merevlemez*, *hajlékonylemez*, *meghajtó*, *letölt*, *alaplapp*, *ügyfélszolgálat*, *csatolófelület*, *telepít* stb.). A magyarítás érdekes módja, amikor az idegen kifejezés közhasználatúvá, ezáltal közérthetővé vált, így idegen formáját megőrizve, de helyesírásában a magyar szabályokhoz és szokásokhoz illeszkedve használatos: *hardver* (hardware), *szoftver* (software), *fájl* (file), *flopi* (floppy), *szkenner* (scanner) stb. Érdemes megjegyezni, hogy a magyarítási folyamat hozhat helyes, de nehézkes alakot is, pl.: *lemeztöredezettség-mentesítés*, de a legérdekesebb alakok a keverékszavak ragozásából adódnak: *rágugliztam*, *bebécéczlek* stb.

(Záró gondolatok)

A nyelvésznek mindig érdekes a szókészlet változását vizsgálni, hiszen rendkívül sok érdekes jelenségre bukkanhat, jobban megismerheti a társadalom változását és a nyelv természetét is. Láthattuk, hogy több évszázados múltja van annak a fontos kérdésnek, hogy beavatkozzunk-e a szókészlet változásába vagy sem. A válasz természetesen nem egyszerű, de talán mindenki egyetért abban, hogy megfelelő keretek között előnyére válik a nyelvnek, ha belső szóalkotásra, magyarításra serkentjük beszélőit. Éppen ezért indította el a Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda 2010-ben a *Szómagyarító* programját, amely a www.szomagyarito.hu címen érhető el. Itt a honlap látogatója rákereshet idegen szavakra, azok magyar megfelelőjére, javaslatot tehet idegen szavak magyarítására, és szavazhat egy-egy magyarítási javaslatra. Ezzel a keretrendszerrel az iroda egyszerre serkenti a belső szóalkotást és ad teret a vélemények kinyilvánítására. Az internet segítségével talán végre megvalósulhat az alulról építkező nyelvújítás folyamata, amely nem (csak) a nyelvészek, írók, fordítók, újságírók javaslatait gyűjti, hanem az átlagos nyelvhasználó ötleteit (is).

Felhasznált irodalom:

Anarki, *Google-sport forró nyári napokra*, Index.hu, 2008 augusztus 7.
<http://index.hu/tech/net/whack0805> (2010. március 8.)

- Balázs Géza, *Magyar Nyelvstratégia*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 2001.
- Bánhidi Zoltán, *A magyar sportnyelv története és jelene*, Bp., Akadémiai, 1971.
- Bérces Edit, *A sportlexikográfia és -terminológia az új sportágak megjelenésének tükrében*, PhD értekezés, PTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, kézirat 2006.
- Dömötör Adrienn, *A nyelvújítás = Magyar nyelv*, főszerk. Kiefer Ferenc, Bp., Akadémiai, 2006.
- Európai nyelvművelés. Az európai nyelvi kultúra múltja, jelene és jövője*, szerk. Balázs Géza–Dede Éva, Bp., Inter Kht.–Prae.hu, 2008.
- Gyimesi István, *Dugonics András matematikai munkássága = Piaristák Magyarországon 1642-1992. Rendtörténeti tanulmányok*, szerk. Holl Béla, Bp., Magyar Piarista Tartományfőnökség, 1992.
- Kiss Jenő, *Társadalom és nyelvhasználat*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995.
- Kriston Renáta, *A sportnyelvről általában = A magyar nyelv háza / Nyelvműhely / Nyelvvédelem*. http://magyar.fok.hu/nymuhely/ny_ved/krist_1.htm (2010. március 8.)
- Magyar grammatika*, szerk. Keszler Borbála, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000.
- Magyar nyelvhasználati szótár*, szerk. Balázs Géza–Zimányi Árpád, Celldömölk, Paus-Westermann, 2007.
- Magyar Nyelvtörténet*, szerk. Kiss Jenő – Pusztai Ferenc, Bp., Osiris, 2003.
- Mátis Bernadett, *Bázislabda, alaplabda? - a baseball nyelvének főbb terminológiai kérdései*. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia. 2009. február 6., Budapest (előadás)
- NG Online, *A legerőszakosabb nyelvújító halála*, National Geographic, 2008. március 20. <http://www.geographic.hu/index.php?act=napi&id=11312> (2010. február 27.)